

Костянтин Тищенко
доктор філологічних наук, професор
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
м. Київ

**ТОПОНІМІЧНИЙ СЛІД АРАБІВ-ХРИСТІЯН У СХІДНІЙ
ЄВРОПІ: НОВІ ДАНІ ДО ВИТОКІВ СУЧАСНИХ
НАЦІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ**

1. Національна ідентичність є складним історичним продуктом соціо-, етно- і глотогенезу. Більшість теперішніх індоєвропейських народів Європи сформува-лися у пізній античності й ранньому середньовіччі. Через бідність письмових до-кументів тієї пори до студій етногенезу залучають дані топонімії (Соболевський, Краге, Фасмер,

Стрижак, Топоров, Трубачов, Никонов). Ці свідчення про *ранні мовні контакти* й асиміляцію меншин¹¹ сприяють розумінню витоків ідентичності.

Назви Трипільля і Халеп'я вважали ознаками зв'язків з Візантією ще київські історики В.В. Завитневич (1888) і О.І. Соболевський (1911). Однак без знань про всю успадковану систему топонімів і без належних методів її аналізу ця проблема тоді розв'язку не мала. Тому й через 100 років О. Стрижак вказував на її актуальність: «О.І. Соболевський звернув увагу на назви... Халеп'я і Трипільля, що... мають своїх прямих відповідників на Близькому Сході... – міста Триполі і Халеп (Алеппо)... На жаль, справу порівняння стародавньої топонімії України й Близького Сходу, розпочату, хай навіть дуже проблематично, О.І. Соболевським, ніхто не апробував, а таке порівняння, здається, можна було б продовжити»¹².

Неунікальність топонімів (як-от ім'я с. *Халеп'я* Кв Обухів і р. *Халеп* Кв Бородянка) часом викликає сумніви¹³; однак їхню повторюваність слід вважати ознакою вторинності назв-реплік. Справді, є ще і *Халепці* Пл і *Хлепча* Кв; *Трипільля* Дц; *Корсунь* Чк, *Корсунь* Дц і *Корсунці* Од. У відповідних контекстах тепер виявлено і *Треполье* Ряз., *Хлепень*, *Халипы*, *Халиповка* Смол. та ін.

Саме повторюваність назв-реплік дає змогу застосовувати до них метод топонімічного контекстування¹⁴ і зіставляти збережені навколо кожної з них син-хоричні¹⁵ кортежі назв. Поява у них паронімічних реплік інших супутніх прото-типів уможлиблює розпізнання помірно деформованих назв як парадигматичних

---

¹¹ Тищенко К.М. Асиміляція середньовічних меншин до української мовної спільноти. Український глотогенез. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Житомир : "Полісія", 2015. С. 38-67.

¹² Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. Київ : "Наукова думка", 1981. С. 7-8.

¹³ Железняк І.М. Лінгвістична аналогія та формування топонімічного ареалу // Восточноукраинский лингвистический сборник. Вып. 2. Донецк : Изд. «Донеччина», 1996. С. 59.

¹⁴ Пашенко В. М. Науково-пізнавальний зміст методу топонімічного контекстування // Вісник Львівського ун-ту. Серія філолог. Вип. 59. – Львів, 2013. – С. 21-37.

¹⁵ З гр., букв. "з одного краю"; див. Нунек А. Integrated Landscape Research // Scripta fac. sci. nat. univ. Purk. Brun. – Vol. 11 (1981), No 7-8 (Geographia), p. 309-322.

аналогій. Системні студії топонімії України розкривали сирійський і арабський слід щораз повніше, поки він не виявився масовим.

Тематика топонімічних студій автора сформувалася у 1990-х рр. Синхорич-ні топоніми, запозичення й антропоніми залучені як докази мовних контактів предків місцевих слов'ян з їхніми історичними сусідами. Етапи ідентифікації мовного матеріалу і відповідні аргументи відображені у експонатах Лінгвістичного музею (1992)¹⁶ і публікаціях автора¹⁷. За цей час до лінгвістичних студій залучено тисячі фактів з сотень ділянок топонімії регіону Східної і Центральної Європи у широкій смузі від Ельби до Верхньої Волги (далі ЕВР) включно з басейнами Одера, Вісли, Дніпра, Зах. Двини, р. Великої і Волхова.

2. Ці студії засвідчили існування у ЕВР аж до його високих широт не раз повтореного надійного сліду **арабської присутності**: с. *Арапівка* Лг, прот. *Арапівка* См, *Араповичі* Чг, *Арапово* Пск., *Арапы* Пск., *Арпачево* Тв., *Арапетовка* Тул.; *Гарапівка* і *Яраповичі* Жт, потік *Гараповець*, *Гарапівський* Зк; балка *Арабка* і с. *Арабка* Зп, поле *Арабчин* Ріг і р. *Рябчина* у с. *Ладинка* Чг, д. *Арабач* (на *Вичегді*) *Комі*; *Арепівка* Кр, р. *Ореб* Льв, пот. *Орава* у с. *Орява* Льв, с. *Орив*, *Воропай*, ї, їв, ївка, *Воропаєво* 4, *Вырыпаєво* 6, топооснови *Вороб-*, *Гороб-*.

Реалістичність інтерпретації цих назв саме як сліду слов'яно-арабських контактів підтверджують численні синхоричні етнофорні назви (*Гречана*, е, *Гречани*, ики, ївка, инці, *Гречишкіне*, ища, кине; *Греково*, чишино См., *Ям Григино* Тв.; *Рычаў*, *Рычаны* Ву¹⁸; *Юдинки*, о; ур. *Чухутів яр* См, *Чуфут-кале* Км, *Чуфьт-кула* Молд., *Сураж*, жа, жинці, жки; *Сураж* Смол., *Suraž*, kowo Pl, *Сорокотичі*; *Пониква*, овиця).

У синхоричних топонімах-репліках синонімічні вказівки на Єгипет свідчать по тривалий час контактів: *Алхимково* Тв., *Альхимо*,

---

¹⁶ На сайті https://uk.wikipedia.org/wiki/Тищенко_Костянтин_Миколайович див. 2.1. Метатегорія мовознавства, 2.2. Загальне мовознавство. 3.3. Лінгвістичний навальний музей.

¹⁷ На сайті https://uk.wikipedia.org/wiki/Тищенко_Костянтин_Миколайович див. 2.5. Славістика, 2.6. Германістика, 2.7. Кельтологія, 2.9. Фінознавство, 2.10. Іраністика, 2.11. Арабістика, 2.12. Алтайстика, 2.13. Топонімічні студії.

¹⁸ *Грычаны, Грычаў, як білор. *Рыгор* 'Григорій'; пор. і чес. Řek, ст. Nřek 'грек', прізви. Рекославська.

Альфимово, ково Пск.; Копти, Коптево, Коптевка; Мосир, Мозыр, Амшара Тв. До топофорних синхори-чних назв належать *Олександрія, івка, Александрія, овка, Некраші, Некрасово, Костянтинопіль Дц, Костянтинівка, Константиново, Конобеево, Росава, Сама-ра, Демешки, Трипілля, Треполье* Ряз., *Хален'я, Халипы, Халиповка* з прототипами: Александрія (Єгипетська), Наукратіс, ар-Расафа, Самарра, ар. Dimashq 'Дамаск', Триполі, Халєб. Є і репліки синхронічних реалій (*Коквище, Коковино, -кино*)¹⁹.

Аналізу й атрибуції цих і суміжних матеріалів левантійського фракталу топонімії ЕВР присвячена низка праць автора 2008-2011 рр.²⁰. Вже у них зпущено феномен стереотипних топонімічних контекстів на вивчених теренах.

Важливою подією стало виявлення масових арабо-сирійських свідчень про місцевих християн над Дніпром (*Залєвки, Залив-ки, -анщина, Зелів* ар. ṣalīb хрест, мн. ṣalaba: *Солобківці, Жолобки, Сливки, -ине, -ниця, -'янка сир. ṣliva* хрест). Є і схожі прізвища. Слід монофіситського християнства у топонімії відповідає даним археології: кам'яні й мармурові натільні хрестики IV-VIII ст. – масові археологічні знахідки у Криму, на Київщині й Волині. Письмові свідчення про монофіситство у «кліриків Русі» до IX ст. залишили папа Лев III і папа Бенедикт III (бл. 810 і 857 рр.) та патріарх Фотій (867 р.)²¹.

На карті помічені й ознаки "агарян" літопису: *Улла* Ву на Зах. Двині; *Курановка*; р. *Улейма* під м. Угліч Ярослав.; *Ропотово, Рапатово*, пор. *Ропотуха* Чк (пор. укр. ст., рос. *ропять* 'мечеть'); *Сеферівка* Вн, *Уколово* б Курс. та ін. За науковими уявленнями XX ст. реалістичним був висновок про формування цих назв-реплік переважно від часу арабо-хазарської війни 710-737 рр. (пор. Плетнева²²).

---

¹⁹ Для цієї основи показано зв'язок з дег. qaḳaw 'в'язана баржа з папірусу для морських подорожей'.

²⁰ "Арабський пласт топонімії України VII-XIII ст.". К., 2008, 64 с.; "Араби на Півночі"// Східний Світ, №, 2009 (є pdf з архіву журналу); "Халіфат і сівєра: топонімічний слід в Україні". К., 2011, 496 с. та ін.

²¹ "Халіфат і сівєра", с. 438; A Thousand Years of Christianity in Ukraine. An Encyclopedic Chronology / O. Zinkewych, A. Sorokowski. – NY, Baltimore, Toronto, 1988; р. 18.

²² Плетнева С.А. Хазары. — М., 1976. 96 с.

При цьому залишалися не поясненими особливості топонімічних даних, які надалі могли б виявитися істотними, зокрема, чому арабський слід у топонімії сягає так далеко на північ, як-от д. *Арабач* на р. Вичегда (підказкою став згодом топонімічний контекст: неподалік від нп Арабач є два нп *Коквица*, цы). Також не мала пояснення і значна кількість реплік імен святих у синхоричних основах, пов'язаних з Єгиптом IV ст.: *Афанос-*, *Афонас-*, *Антон-*, *Макар-*: пор. Св. Антоній Великий Александрійський († 356), Св. Афанасій Великий Александрійський († 373), Св. преподобний Макарій Єгипетський († 390).

3. У недавніх працях систематизовано виразні топофорні репліки Леванту в Україні: *Дамаски* Пл, *Демешківці* ІФ (ар. Dimashq 'Дамаск'); *Русави* Вн, *Росави* Кв, *Сергії* Чв (Ruṣāfa/ Sergiopolis ар-Расафа/ Сергіополь, згодом столиця Халіфату за часів халіфа Гішама), *Трипілля* і *Халеп'я* Кв, *Твердохліби* (3) (Halab Халеп), *Халаїм-городок*+ Жт Бердичів (кут. Калинівка, Голеші), хут. *Халаїм*+ тепер «Паляничинці» Кв, хут. *Халаїм*+ біля с. Гурівщина ур. *Халаїмова Поляна* біля с. ^Гореничі Кв (пор. гори Haláim біля с. Ябруд у Сирії), *Яструбуха* і 13 схожих (ар. Yathrib, Медина). Також прізвиська *Демешко*, *Халаїм* та ін.

З книжок з історичної топоніміки Г. Лестренджа²³ ідентифіковано нову групу левантських прототипів реплік в Україні: 'Asqalan Аскалан, Callinicum Каллі-нік/ Raqqa Ракка, Fihl Фіхль, Jābiya Джабія, Jarash Джараш, Quds/ Bayt al-Maqdis Єрусалим, Laodicea/ Ladhīq Лаодікея, Palmuga Пальмира; Hawṭān гори аль-Гавран, Jibal Джибал; хороніми Peraea Трансїорданія, Phoenicia Фінікія, Bilad al-Sham Шам/ Suriyeh Сирія. Їхні репліки в Україні станом на 2019 р.: *Осколонівка* Лг, *Скалонівка* Хк, *Калинуватка*, *Калинівка* (> 80 назв), *Раки*, *Рачинці*, *Фіголівка*, група *Жеб'є* (20), *Яроші* (4), -вка (4), група *Куц-*, *Магдин*, *Ладїжсин* (6), *Пальмирівка*; *Гавронці*, *Чепелівка*; *Пирятин*, *Пониква*, *Шами/Суроож* та ін.

4. Уявлення про можливий час появи цих реплік змінилося після публікації фундаментальних праць І. Шахида з *історії арабів-*

---

²³ Le Strange G. Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500. /London/, 1890. 604 p.; Le Strange, G. The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur. New-York, 1905. 536 p.

християн, федератів Візантії у IV-VII ст. – танухідів, саліхідів і гасанідів²⁴. У сполученні цих даних з нашими висновками *потужний топонімічний слід арабської мовної присутності у Східній Європі пояснимий у рамках саме цього історичного періоду.*

Новий етап студій переважно на фактах топонімії України відображено у трьох недавніх працях. Зокрема, у статті про назви від основи Сергій-²⁵ та у двох раніших²⁶ показано, що ці топоніми є частиною назв-реплік прототипів з Леванту. Аргументація спиралася на 3 групи супровідних реплік: 1) топонімів Леванту; 2) античних реалій Леванту; 3) назв племен арабів-християн, федератів Візантії.

5. Так сформувався передумови *апробації* гіпотези топонімічного сліду арабів-християн у Наддніпрянщині на новому незалежному матеріалі інших теренів ЄВР. Саме з цієї епохи і з цього історичного епізоду етноконтактів IV-VI ст. стає можливим науково пояснити *сформований за 300 років* левантійський фрактал ойконімії Східної Європи. За попередніми даними, особливо багатими на релікти IV-V ст. є численні тополандшафти, збережені майже незмінними у Псковській і Тверській областях Росії (правило периферійних архаїзмів).

Також і тут ключовими для розуміння відображених подій є репліки генонімів федератів Візантії IV-V ст. танухідів і саліхідів (в Україні й гасанідів, VI ст.). Виявлено супровідні залишки античності (до IV ст.: р. *Аболонка* біля с. *Яблонька* Смол., *Понебель* Рв, *Кубахове* См); реалії Близького Сходу (*Пирамиды*, *Ефратово* Орл.; *Алхимово*, *Крокодиново* Смол., *Коркодиново* Яр., *Алхимково*, *Назимово* Тв., *Мурафа*, *Мурав*-);

---

²⁴ Shahid I. Byzantium and the Arabs in the fourth century. Washington : Dumbarton Oaks RLC, 1984, 2006. 632 p.; Shahid I. Byzantium and the Arabs in the fifth century. Volume I. Part 2. Washington : Dumbarton Oaks RLC, 1995. 1050 p.; Shahid I. Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Frontier Studies. Washington : Dumbarton Oaks RLC, 2002. 469 p.; Shahid I. Byzantium and the Arabs in the sixth century. Volume II. Part 2: Economic, Social and Cultural History. Washington : Dumbarton Oaks RLC, 2009. 418 p.

²⁵ "Ім'я Св. Сергія і його арабо-сирійський контекст у топонімії України" (прийнята до друку).

²⁶ "Сирійський пласт топонімії України візантійського часу"; "Сирійський пласт топонімії України часів Халіфату" (прийняті до друку).

супровідний слід раннього християнства (IV-VI ст.) – агіофорні назви (*Апонасово, Макарово, Ананьєвка, Амосово; Сергачи, Рассохи*); синхронічні реалії (*Алферьєво*); супровідний слід раннього Халіфату (VII-VIII ст.: *Шубы, Потоки*).

Окремо стоять ознаки появи серед проповідників носіїв нової ідентичності, що слов'яни зауважили у VII ст.: *Перемислівці, Перемисляни* Лв, *Перемисель* Хм, *Перемисьль* Калуз.; *Przemysł* Pl, *Přemyslovice, Přemyslení* Cz (пор. ар. *mısr*, фаюмс. *misr* 'Єгипет'); ареал таких назв пояснимо невеликий. Після цього цілком передбачувані місцеві конфлікти зі щойно євангелізованими групами: *Мислятин* Хм, *Мыслятино, Мышлятино* Тв., *Myślęcín*, ек, *Myśliborki, rzyce 3, bórz 5*).

З цих даних очевидно, що візантійські впливи тривали не від X, а від IV ст. Вони здійснювалися річковими шляхами. Часто веслярами були саме араби (масові назви *Малахово, Молохове* ар. *mallah* 'моряк'). Назви човнів різномовні (човн-, струг-, лод-). Серед них трапляються й від єг. *qaqaw* 'плетена баржа'.

6. Топонімічні студії змінюють наукову картину джерел формувань ідентичнос-тей на цілому просторі ЕВР. (1) Дістає пояснення глибока закоріненість християнс-тва на цих теренах: не від X, а від IV ст. (2) Апробовано твердження Св. Ієронима про те, що "Скіфія зігріта вогнями віри" вже у 403 р., як і пізніші згадки про "кліри-ків Руси"-монофіситів. (3) Євангелізаторами IV-VI ст. були греки, копти, араби, си-рійці; тут причина запозичень у словнику і свідчень їхніми мовами у топонімах про похрещені села. (4) Це також пояснює вагомість для вибору назв селищ імен святи-телів IV ст. (5) Слід гасанідів (VI ст.) досі виявлено переважно на півдні ЕВР, який найгостріше пережив у VII ст. "час Перемислівців". (6) Різна тривалість євангелізації пояснює відомі з літопису повстання XI ст. на периферії Київської Русі проти хрис-тиянізації: їх не було у Наддніпрянщині. (7) *Трьохсотлітні контакти з арабами-християнами* зумовили подальше конфесійно-культурне розмаїття цих земель і віротерпимість як *підстав для пізнішого вибору* етно-, соціо- та лінгвоідентичності.